

Бачення концепції воєвничої демократії в середині ХХ ст.

Михайло Сергійович Яременко*

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна
e-mail: mykhailoyaremenko@gmail.com

Анотація

З початком повномасштабного вторгнення на теренах українського політико-правового простору відбувається новий виток «воєвничої демократії». Наявна у сьогоденних реаліях ситуація дуже схожа з тією, котра стала приводом для винайдення самого поняття «демократія, що здатна захистити себе». У зв'язку з цим постає питання щодо розуміння «воєвничої демократії» в її вихідному та первинному баченні, формування якого відбувалося в середині ХХ ст. Мета статті полягає у всебічному розкритті концепції воєвничої демократії середини ХХ ст., базуючись не тільки на статтях Карла Левеншталя, а й на працях науковців з царини філософії, політології та соціології. Досягнення окресленої мети стало можливим завдяки використанню комплексу методів наукового пізнання, зокрема, контент-аналізу (для всебічності пізнання наукових праць науковців середини ХХ ст.), формально-логічного методу (для виявлення певних закономірностей, сталих структур, взаємозв'язків та неузгодженостей у наукових працях), порівняльно-правового методу (вивчаючи досвід минулого століття та порівнюючи його з сьогоденним розумінням концепції, надання актуального тлумачення, що дало б змогу застосувати наведені у статті праці). На противагу більшості досліджень джерел воєвничої демократії, стаття звертається не тільки до статей основоположника «демократії, що здатна захистити себе» – Карла Левеншталя, а й інших науковців: Карла Шмітта, Карла Маннгейма та Карла Поппера. Показується взаємозв'язок між працями та взаємний вплив цитованих науковців. Стверджується, що формування концепції воєвничої демократії відбувалося не тільки в полі права, а й інших суміжних наук. За результатами напрацювань дається проміжне визначення «демократії, що здатна захистити себе», яке впливає лише зі статей Карла Левеншталя, та фіналізоване бачення воєвничої демократії, що є синтезом усіх проаналізованих робіт. Напередодні переосмислення воєвничої демократії у сьогоденних реаліях слід наново осягнути підвалини цієї концепції, що дасть змогу більш якісно впровадити необхідні у наш час зміни.

Ключові слова: воєвнича демократія; фашизм, диктатура; заборона політичних партій; обмеження прав.

Mid-20th Century Vision of the Concept of Militant Democracy

Mykhailo S. Yaremenko*

Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

*e-mail: mykhailoyaremenko@gmail.com

Abstract

With the beginning of the full-scale invasion, a new round of "militant democracy" is taking place. The current situation is very similar to the one that led to the invention of the very concept of "democracy capable of defending itself". This raises the question of understanding "militant democracy" in its original and primary vision, which was formed in the middle of the twentieth century. The purpose of the article is to comprehensively disclose the concept of militant democracy in the middle of the twentieth century. It is based not only on the articles of Karl Löwenstahl, but also on the works of scholars in the fields of philosophy, political science and sociology. The achievement of this goal was made possible by the use of a set of methods of scientific knowledge, in particular, content analysis (for a comprehensive knowledge of the scientific works of scholars of the mid-twentieth century), formal logical method (to identify certain patterns, stable structures, interrelationships, and inconsistencies in scientific works), comparative legal method (by studying the experience of the last century and comparing it with the current understanding of the concept, to provide an up-to-date interpretation that would allow the use of the works cited in the article). In contrast to most studies of the sources of militant democracy, the article refers not only to the articles of the founder of "democracy capable of defending itself", Karl Löwenstahl, but also to other scholars: Karl Schmitt, Karl Mannheim, and Karl Popper. The author shows the interrelation between the works and the mutual influence of the cited scholars. It is argued that the formation of the concept of militant democracy took place not only in the field of law, but also in other related sciences. Based on the results of the research, the author gives an intermediate definition of "democracy capable of defending itself", which derives only from the articles of Karl Löwenstahl, and a finalized vision of militant democracy, which is a synthesis of all the analyzed works. On the eve of rethinking militant democracy in today's realities, it is necessary to re-comprehend the foundations of this concept, which will allow better implementation of necessary changes in our time.

Keywords: militant democracy; fascism; dictatorship; banning of political parties; restriction of rights.

Вступ

Демократія є системою, що заснована на плюралізмі поглядів та можливості репрезентації кожного прошарку населення. Вона спонукає громадян до соціальної й громадянської активності та бачить у таких правах покращення

встановлених порядків за допомогою прогресивних змін через суспільну дискусію.

Разом з тим, зловживання встановленими можливостями чинить деструктивні наслідки для самих підвалин демократії та становить реальну загрозу для демократичної, соціальної та правової держави. Саме такі процеси і стали причиною одного з найбільших уроків людства ХХ ст. – Третій рейх та Друга світова війна.

Падіння Веймарської республіки мало опосередкованим наслідком написання німецьким юристом Карлом Левеншталем свого, так би мовити «Magnum opus» (від лат. *magnum* – «великий», «значний», та *opus* – «діло», «діяння», «виріб», «зусилля»), а саме, своїх робіт «Militant democracy and fundamental rights (I-II)» («Войовнича демократія та фундаментальні права (I-II)»). Саме у цих статтях демократію нарешті називають «войовничою», а також формується бачення концепції войовничої демократії загалом.

Водночас не слід зводити зародження концепції войовничої демократії лише до написаних Карлом Левеншталем статей. Автором визнається той факт, що саме цей видатний юрист здійснив основоположне формування та виклад концепції «демократії, що здатна захистити себе», проте, ідея «беззахисної толерантної демократії» та нариси «войовничості», якими був охоплений тогочасний філософський продемократичний простір, не можуть зав'язуватись лише на постаті однієї людини, а також не можуть бути пов'язані лише з правом.

Мета статті полягає у створенні комплексного бачення войовничої демократії середини ХХ ст. шляхом всебічного розкриття цієї теми, базуючись не тільки на статтях Карла Левеншталя, а й на працях науковців із царини філософії, політології та соціології.

Слід зазначити, що концепція войовничої демократії має своє висвітлення як на вітчизняному, так і світовому рівнях.

Українські науковці, наприклад Ю. Г. Барабаш та Г. В. Берченко [1], активно досліджують «демократію, що здатна захистити себе» у розрізі подій 2014 та 2022 рр., адже саме ці етапи в історії незалежної України давали приводи звертатися до цієї концепції знову і знову. Так само, войовнича демократія досліджується в її більш класичному розумінні, наприклад О. М. Стойко [2] та Л. К. Байрачною [3], та видозміненому, що спровоковане активним розвитком популізму як нової загрози демократії, про що і йдеться у роботі В. Л. Згурської [4].

Міжнародний досвід висвітлення войовничої демократії активізувався за останні три десятиліття та налічує великий спектр дослідників. Серед

усього переліку можна виокремити три основні напрями: доктринальний (А. Kirshner [5], А. Sajo [6]), національний (Tímea Drinyczi, Agnieszka Bień-Kasała [7]) та наднаціональний рівні (Т. Theuns [8]).

Дослідження цієї тематики є й справді важливим кроком на шляху збереження демократії. Ця стаття намагається зануритися в контекст ХХ ст. та висвітлює вихідне, хоча іноді й більш радикальне, сприйняття войовничої демократії та її завдання. Тогочасне розуміння «демократії, що здатна захистити себе» та сенс, який закладався у цю концепцію, можуть послугувати джерелом змін, базисом для подальших робіт та певним орієнтиром, що не дасть втратити головні ідеї, які закладені в концепцію войовничої демократії.

Сприймаючи наукові віяння середини ХХ ст. як комплексне та кумулятивне явище, ми вимушені шукати причини появи концепції войовничої демократії не тільки у сфері юриспруденції, а й у царині політології, філософії та соціології. Саме такий підхід і буде застосований під час дослідження та опису войовничої демократії в цій статті.

Головним завданням є проаналізувати ключові праці, що мали значний вплив на тогочасний науковий простір та виокремити позиції, які б описували сприйняття демократії в середині ХХ ст. Необхідність такого аналізу полягає в актуальності войовничої демократії в умовах сучасної України, а отже й необхідності теоретичного розуміння вихідної концепції войовничої демократії, яка б транслиувалася не через багаторазові інтерпретації та спрощення, а досліджувала безпосередні першоджерела такої концепції.

Матеріали та методи

Визначаючи ключові етапи наукової роботи, слід виокремити такі: огляд наукових джерел, планування дослідження, проведення дослідження, аналіз та інтерпретація результатів із подальшим викладом отриманих висновків.

Огляд наукових джерел – на даному етапі був проведений пошук та вивчення попередніх досліджень на цю тему. Були досліджені роботи вітчизняних та закордонних колег, які б висвітлювали питання войовничої демократії. Виходячи з того, що попередня орієнтовна ідея наукової роботи вже була наявна, акцент робився саме на тому, чи здійснювалося науковцями глибоке дослідження саме тих джерел, що були написані у період першої половини ХХ ст., та які б розкривали контекст, у якому зароджувалася концепція войовничої демократії.

Планування дослідження – етап, на якому була сформована гіпотеза дослідження, або ж формулювання передбачуваного результату або відповіді на наукове питання. Стаття мала на меті дослідити войовничу демократію саме

з тієї точки зору, що могла б бути описана у наукових працях першої половини ХХ ст., та створити комплексне бачення умов формування концепції та її головних ознак. Також на цьому етапі був здійснений вибір методів наукового дослідження та вибірка матеріалів. Матеріали були підбрані виходячи з тематики та авторства, адже хотілося взяти до уваги потенційно найвпливовіші постаті, що своїми науковими надбаннями могли здійснювати вплив на тогочасну парадигму.

Проведення дослідження – цей етап полягає у безпосередньому опрацюванні джерел та формуванні сталого уявлення про досліджувану тему крізь призму обраних методів, джерел та поставлених завдань. Діяльність у рамках цього етапу характеризується емпіричним рівнем дослідження, що мав на меті збір даних, ознайомлення з першоджерелами, здійснення порівняння (контекстологічного методу, порівняльно-історичного методу) та описання, що мало вираз як безпосереднього цитування, так і якісної аналітичної обробки отриманої інформації.

Аналіз та інтерпретація результатів – у рамках цього етапу здійснюється завершення роботи над матеріалом, виявляються закономірності, підтверджуються чи спростовуються гіпотези, що були сформовані на початку дослідження. Важливим елементом тут виступає процес інтерпретації, коли відбувається пояснення значення отриманих результатів у контексті дослідження, співвідношення результатів із відомими науковими висновками та адаптація певних тез початку ХХ ст. відповідно до сучасного розуміння концепції войовничої демократії.

Основною емпіричною базою цього дослідження стали роботи чотирьох науковців, що безпосередньо пов'язані з войовничою демократією. Відправною точкою та орієнтиром протягом усієї статті тут все ще буде виступати Карл Левеншталь та його статті «Войовнича демократія та фундаментальні права (I-II)» (1937), адже саме там остаточно була сформована концепція «демократії, що здатна захистити себе». Але, розкриття войовничої демократії, на думку автора, неможливо зробити без дослідження робіт, таких науковців:

1. Карл Шмітт – дослідник державного (конституційного) права, філософ і політичний теоретик, політичний філософ та його роботи «Політична теологія» (1922) й «Поняття політичного» (1932).
2. Карл Маннгейм – німецький та британський філософ, один із засновників «соціології знання» та його робота «Діагноз нашого часу» (1943).
3. Карл Поппер – британсько-австрійський філософ, логік і соціолог та його робота «Відкрите суспільство та його вороги» (1945).

Визначення «войовнича демократія» в межах цієї статті буде сформовано двічі. Перший раз, воно буде сформоване, базуючись на концепції, яка побачила світ у 1937 р. у працях Карла Левеншталя. Вдруге, воно буде сформоване як висновок з цієї статті, після того, як будуть досліджені роботи усіх чотирьох науковців.

Під час написання статті використовувалися загальнофілософські та загальнонаукові методи проведення дослідження. Була здійснена пошукова робота матеріалів дослідження; аналіз публікацій та наукових праць; проведена оцінка наукових робіт та ін. У статті використано загальнологічні методи, такі як аналогія, абстрагування та конкретизація (уточнення і доповнення), що дало змогу зрозуміти деякі концепти, які досліджувалися в ході написання цієї статті. Також як приклад можна навести застосування методів аналізу та синтезу, що мали на меті формування цілісного уявлення про сприйняття вченими середини ХХ ст. концепції войовничої демократії.

Досягнення окресленої у статті мети стало можливим завдяки використанню комплексу спеціальних методів наукового пізнання, зокрема, контент-аналізу (для всебічності пізнання наукових праць науковців середини ХХ ст.), формально-логічного методу (для виявлення певних закономірностей, сталих структур, взаємозв'язків та неузгодженостей у наукових працях), порівняльно-правового методу (вивчаючи досвід минулого століття та порівнюючи його з сьогоденним розумінням концепції, надати актуального тлумачення, що дало б змогу застосування наведених у статті праць).

Результати та обговорення

Карл Левеншталь – «Войовнича демократія та фундаментальні права (I-II)» (1937).

У своїх статтях Карл Левеншталь досліджує питання захисту демократії від внутрішніх загроз, зокрема від екстремістських рухів, які використовують демократичні процеси для підриву самої демократії.

Спочатку слід коротко окреслити головного ворога войовничої демократії. Як зазначає Карл Левеншталь, такими ворогами є уряди «супресії», що поєднують у собі ознаки конституційного уряду та уряду емоційного. Перший компонент забезпечує видиму «законність», водночас підмінюючи верховенство права верховенством закону. Другий компонент додає маніпулятивності та витіснення правового захисту. Емоційність таких урядів посилює психологічний тиск, який інколи доходить аж до залякування та тероризму, що застосовується у край виваженому, навіть науковому підході [9, с. 418].

У своїх працях Карл Левеншталь описує приклади тодішніх фашистських та націонал-соціалістичних (далі – фашистських) рухів і приходять до висновку про їх непідробну схожість. Європа середини ХХ ст. мала фашистські політичні течії майже в кожній країні і майже всі вони були ідентичними (за наявності окремих незначних винятків).

Попри значні національні відмінності, схожість фашистських рухів у різних демократичних країнах була разючою, що може бути пояснено спільними передумовами формування і зростання.

У роботах Карла Левенштала були розглянуті дві потенційні причини виникнення «фашистського інтернаціоналу»: чинник економічного занепаду та чинник можливостей для капіталу.

Перший чинник брався, адже Німеччина мала найгірше становище у тодішній Європі (гіперінфляція та «національна трагедія» Веймарської республіки). Проте в Європі було достатньо країн, що мали у собі засилля фашизму і водночас перебували у набагато кращому становищі ніж Німеччина (Франція, Іспанія, Бельгія, Скандинавські країни). Тобто чинник «злиднів» та як наслідок перехід народу до відчаю та нехтування демократичними принципами заради короткочасних амбіцій, не можуть бути виправданням появи фашистських рухів.

У такому випадку, якщо це не «крик бідного», тоді, може, «примха багатого»? Чи є в авторитарному режимі перспектива для «капіталу»?

Необачно вважати, що у страху перед комунізмом егоїзм капіталістів робить їх нездатними усвідомити кінцеву долю приватного капіталу в умовах фашистського панування. Приватний капітал не міг не розуміти, що, він готовий був потрапити «із вогню у полум'я», і що демократія, яка контролює капітал, краща за корпоративну бюрократію, яка контролює капіталізм. Крім того, тоталітарна держава, зрештою, веде до війни, тоді як демократія і капіталізм більшою мірою потребують миру, безпеки інвестицій та передбачуваності верховенства права [9, с. 422].

Отже, якщо це не революція з низів та не реформи, котрі активно спонсоруються капіталом, то що таке «фашизм»? Можливо, наступний ступінь еволюції людства – тектонічний духовний зсув. Як колись, під час Буржуазної революції у Франції, ліберальна демократія показала себе новою сходинкою, порівняно з королівським абсолютизмом, так, можливо, і тут: диктатура є логічним продовженням розвитку нашої цивілізації. Саме такі питання ставить Карл Левеншталь та одразу дає на них розгорнуту відповідь:

«Фашизм» – це не філософія, навіть не реалістична конструктивна програма, а найефективніша політична техніка в сучасній історії; це ніщо більше ніж техніка завоювання й утримання влади заради влади.

Ця техніка працює достатньо просто і водночас напрочуд майстерно: лідерство, порядок і дисципліна протиставляються парламентській корупції, хаосу та егоїзму; політичне представництво замінюється загадковим корпоративізмом; загальне невдоволення зосереджено на відчутних цілях (євреї, масони, банкіри); використовується техніка безперервного повторення, надмірних висловлювань і надмірних спрощень; серцевиною ж виступає емоційність у її найгрубіших і найвишуканіших формах [9, с. 422].

Фашизм використовує толерантну впевненість демократичної ідеології в тому, що в кінцевому підсумку правда сильніша за брехню, що дух стверджує себе проти сили. Демократія не змогла заборонити ворогам свого існування використовувати демократичні інструменти і як висновок: «Демократія повинна стати войовничою» [9, с. 423].

Тепер, розібравшись із питанням противників демократії та уявляючи ситуацію, в яку ставиться демократичний режим, слід перейти до аналізу того, чим саме є «войовнича демократія».

Як стверджує Карл Левеншталь, демократія абсолютно нездатна відповісти на емоційну атаку емоційною контратакою, і саме тому задля того, щоб ідеологія демократичної рівності та чесної гри для всіх не перетворилися у самознищувальний легалізм – потрібна войовнича демократія [9, с. 428].

Узагальненого терміна, який би чітко міг сказати, чим саме є «демократія, що здатна захистити себе», у статтях Карла Левеншталя не наведено. Водночас стаття містить характерні ознаки, які планомірно описуються як реакція на розкриття загроз, що може становити «диктатура в овечій шкурі».

Перша ознака

Оскільки нами вже з'ясовано, що фашизм це техніка, яка підкріплюється пост-фактум ідеями, то і стримати її можливо лише подібною технікою. Різниця тут буде в тому, що в основі техніки «войовничої демократії» першочергово лежить ідея – «збереження життєдіяльності демократії», а потім вже під неї розробляють техніку. У фашизмі ж навпаки, першочерговим є бажання захопити владу за допомогою техніки, а потім вже група людей, яка наважується на реалізацію свого задуму, починає «вигадувати обгортку» для цієї техніки.

Політичну техніку можна перемогти лише за допомогою її власних засобів. Войовнича демократія – це техніка. Її не можна називати різновидом

юридичної техніки у загальноприйнятому розумінні, як спосіб вироблення та систематизації нормативно-правових актів для забезпечення їх досконалості. Проте, її можна назвати юридичною технікою, як сукупність методів, засобів і прийомів, які використовуються відповідно до певних принципів для збереження основоположних демократичних прав та свобод, а отже, задля забезпечення життєдіяльності встановленого демократичного режиму.

Крім всього цього, войовнича демократія є явно політичною технікою, про що Карл Левеншталь не говорить, а лише натякає, порівнюючи її з політичною технікою фашизму, як антипод, що має ідентичну технічну природу. Проте до політичного аспекту концепції войовничої демократії ми ще повернемося при обговоренні праць Карла Шмітта.

І все ж, войовнича демократія – це техніка, яка водночас не заміщує собою демократію. Якщо демократія є войовничою, це не применшує її демократичність. Префікс «войовнича» лише говорить про певний інструментарій, що наявний в арсеналі демократії, та який вона здатна застосувати, якщо мета наявності такого інструментарію буде актуалізована. Префікс «войовнича» сигналізує про підвищений ступінь виживання демократії та наявності запобіжників, що не дадуть змогу деструктивним технікам знищити демократичний режим у законний спосіб.

Концепція войовничої демократії насамперед описує інструмент, техніку, засіб, який демократія в праві застосувати задля свого виживання. Але, важливим тут аспектом є й те, що саме «демократія» застосовує такий інструментарій і жодний інший режим. А це нас підводить до другої ознаки войовничої демократії, що визначає суб'єкта застосування такої техніки.

Друга ознака

Режим, що використовує концепцію «войовничої демократії», насамперед має бути демократичним. Така ознака виключає удаване прикриття злочинних дій за допомогою визначення «озброєна демократія» тоталітарними та авторитарними режимами.

У роботі Карла Левенштала не виокремлюється ця ознака, як і будь-яка з інших, проте чітко розділяються поняття «техніки фашизму» та «войовничої демократії». Карл Левеншталь робить це не лише на рівні протиборства двох механізмів – деструктивного та захисного, але ще й підіймається на макрорівень, коли говорить про світове протистояння політичних формацій.

Допоки існує якийсь явище, будуть деструктивні сили, які намагатимуться його зруйнувати або ж деформувати. Демократія має своїх ворогів і це повинно відкрито визнаватися. Неможливо стверджувати, що, наприклад,

будь-яка група людей, що у встановленому законом порядку створила політичну партію, мають виключно продемократичні погляди, що аж ніяк не загрожують існуванню демократії.

Якщо цього неможливо визнати, визнати слід протилежне – імовірність того, що до влади, у законний спосіб, можуть прийти сили, що матимуть політичну волю на руйнування демократичного режиму, реальна. А якщо ми приймаємо цю позицію як вихідну, то демократичний режим повинен вжити запобіжних заходів, щоб такого не сталося, чим і є концепція войовничої демократії, яка й слугує в руках демократії механізмом захисту.

Третя ознака

Заходи, що застосовуються державою, мають бути превентивними (запобіжними). Тобто навіть попри те, що сама войовнича демократія зародилася як механізм реагування на диктаторську загрозу, її подальше впровадження та реалізація наступними поколіннями повинні мати попереджувальний характер, а не реагувати постфактум. Концепція войовничої демократії повинна імплементуватися шляхом законотворчої діяльності парламенту, попереджуючи зловживання демократичними механізмами.

Можна розглядати різні етапи проникнення антидемократичних рухів у політику, а отже і ключові місця в державі (парламентська більшість, посада президента). Перш за все ця ознака захищає демократію від крайнього можливого випадку, коли сама демократія ухвалить остаточне рішення припинити своє існування. Якщо ж такий момент настане, то войовнича демократія, як механізм, що може використовуватися лише демократичним режимом, не зможе бути застосований.

Видається занадто вже складним завданням розробити механізм, який би працював із будь-якою ідеологією та міг би бути застосовний до будь-яких ситуацій. І це правда, але, важливим є той факт, що сама войовнича демократія не бореться з ідеологією, а протистоїть лише технікам захоплення влади.

Тобто первинно концепція войовничої демократії протистоїть саме політичним технікам, які використовують привабливу, можливо навіть популістську, ідеологію, а не самим духовним/ідеологічним рухам. На противагу досвіду ідеологій, немає жодних історичних доказів того, що політична техніка є непереборною, якщо її визнати як таку та боротися з нею [9, с. 432]. Тобто тут дію войовничої демократії можна поділити на два етапи: превентивний етап – виявлення, коли аналізують саме способи взаємодії тієї чи іншої групи осіб з масами (на прикладі політичної партії); вторинний етап – це вже потенційна заборона такого руху, для чого приймаються окремі рішення,

які хоча і є проявами войовничої демократії, проте не мають багатозастосовної дії, адже спрямовані проти конкретної загрози й не зможуть врятувати демократію від наступних викликів, коли старі механізми отримують нову ідеологічну обгортку (прикладом може бути Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» від 09.04.2015 р. № 317-VIII, який не може захистити демократичний режим країни від так званого «рашизму», що повстав новою загрозою).

Найскладніше це первинне виявлення та прийняття рішення до переходу на другий етап, адже на цей час важко уявити собі методичні рекомендації, які б зі стовідсотковою гарантією виявляли небезпеку та не могли випадково торкнутися опозиційних рухів. Велику роль у будь-якому разі відіграватиме людський фактор, адже рішення будуть приймати саме люди. А це тягне за собою ризики та критику, бо заходи войовничої демократії є ілліберальними.

Четверта ознака

Характер заходів, котрі застосовуються державою, за своєю суттю є ілліберальними – тобто такими, що за звичайних умов можуть вважатися незаконними і такими, що дискримінаційно порушують права окремих індивідів чи соціальних груп.

Розглядаючи другу ознаку войовничої демократії, стає зрозумілим, що ми не можемо давати гарантії щодо того, що демократії нічого не загрожує. Обнадійливе ставлення до багатьох речей веде до необнадійливих наслідків. Так було і з зовнішньою політикою Російської Федерації, коли держава починала одну війну за іншою, а увесь цивілізований світ мовчав, думаючи, що це темпоральне явище і воно пройде на тлі всесвітньої стабілізації відносин та глобалізації. Вважаючи, що загрози немає, – загроза не зникає.

Історія циклічна, і кожне нове століття несе людству нові потрясіння – демократичні режими повинні бути до цього готовими, адже рідко коли такі потрясіння не проявляються у політичній сфері. Демократія має ворогів, які можуть бути як внутрішніми, так і зовнішніми, і ставитися до цього слід, зважаючи на те, що йде «війна»: насамперед у політичному, а на додачу в соціальному та культурному полі.

Ліберально-демократичний устрій має інструментарій для взаємодії саме у мирний час. Гарантія індивідуальних і колективних прав служить юридичною основою для компромісу між інтересами, які, звичайно, можуть вступати в конфлікт, але які, з усім тим, оживлені спільною лояльністю

до основ правління. Конституції є динамічними тією мірою, якою вони дозволяють мирні зміни звичайними методами, але вони повинні ставати жорсткішими та більш загартованими, коли стикаються з рухами, які мають намір їх знищити [9, с. 432].

Демократії стикаються з віртуальним станом облоги. Стан облоги означає, навіть за демократичними конституціями, концентрацію влади в руках уряду та призупинення певних прав. Якщо демократія вірить у перевагу своїх абсолютних цінностей над опортуністичними банальностями, вона повинна жити згідно з вимогами часу і повинна докласти всіх можливих зусиль, щоб врятувати себе [9, с. 432].

П'ята ознака

Останньою ознакою виступає мета – збереження демократичного режиму від законних за буквою, проте незаконних за духом посягань та як наслідок потенційного знищення демократичного режиму в цілому.

Войовнича демократія не є практикою «кожного дня», а лише слугує захистом у найбільш кризові моменти, коли сама ідея демократії може бути знищена антидемократично налаштованими рухами, що використовують техніки захоплення влади.

Демократія потребує захисту, що не робить її «нетерпимою», або ж знищує її нейтралітет. Не можна плутати всеосяжну толерантність з поміркованим нейтралітетом, даючи людям змогу показати усе різноманіття думок та поглядів, що і гарантується законами.

Саме ці гострі кути й будуть досліджені в аналізі праць інших трьох науковців, щоб дали змогу зрозуміти войовничу демократію, безсумнівно, набагато глибше.

Але поки слід зупинитися на тому, що було закладено у працях Карла Левеншталя, та сформувані попередні визначення войовничої демократії:

Войовнича демократія – це політичний та юридичний механізм, що застосовується демократичним режимом як запобіжні (превентивні) заходи, які, хоча самі по собі і є ілліберальними, проте мають одну конкретну мету – захистити, власне, демократію від знищення.

Карл Шмітт – *«Політична теологія» (1922); «Поняття політичного» (1932)*

Завдяки численним роботам щодо політичної влади й примусу, Карл Шмітт був одним із найяскравіших науковців першої половини ХХ ст. у царині теорії права і політології. Однак є також дуже контроверсійною статтю,

адже також відомий як «Коронований юрист Третього рейху» («Kronjurist des Dritten Reiches» за Waldemar Gurian) [10].

Почати аналіз робіт Карла Шмітта слід саме з «Політичної теології», адже це буде логічно і за хронологією, і за послідовністю викладу інформації.

Перше, що необхідно виокремити у цій роботі, що б стосувалося войовничої демократії, так це питання суверенітету. Карл Шмітт пише, що суверенним можна вважати лише того, хто приймає рішення у момент надзвичайного стану. Проте, говорячи про так званий «надзвичайний стан», Карл Шмітт окремо зазначає, що тут слід його розуміти не як воєнний стан, чи інший будь-який стан, який темпорально вводиться на території усієї держави. Ситуацію, коли рішення має бути прийняте, краще охарактеризувати як «винятковий випадок», коли держава знаходиться під загрозою знищення і в той же момент, релевантним законодавством не передбачено запобіжних механізмів, або ж механізмів реагування, які б давали чіткий план дій.

Надзвичайний стан (у розумінні Карла Шмітта) – це випадок, що, на момент написання роботи у 1922 р., не має достеменного опису в праві й може бути за кращих обставин охарактеризований як випадок крайньої необхідності, загрози існуванню держави та не може бути описаний за своїм фактичним складом. Саме такий момент, відповідно до тезисів Карла Шмітта, ставить питання суверенітету і суверена, як суб'єкта прийняття рішення, загалом. Щобільше, такий випадок, крім того, що його неможливо чітко описати, щоб він міг підпасти під певну категорію та визначення, ще й неможливо описати з сутнісної точки зору, а отже, неможливо передбачити його зміст, що саме відбуватиметься в таких екстремальних випадках під час спроб ліквідації загрози [11].

У проміжному висновку Карл Шмітт зазначає, що право як таке не здатне передбачити такі моменти й стає беззахисним, а тому механізмом реакції на потрясіння повинно стати рішення суверена. «У чийй компетенції повинен бути випадок, для якого не передбачена жодна компетенція?» – тут вже прослідковується схильність Шмітта до авторитарних режимів, підтвердження чому буде ще раз отримане наприкінці роботи «Політична теологія» [11, с. 10].

У своїй роботі Карл Шмітт розглядає концепцію того, що право за певних обставин, за обставин надзвичайного стану, здатне «призупинити власну дію». Водночас він говорить, що така реалізація вкрай складна, адже як логічно це може відбутися, коли норма фактично буде діяти завжди за винятком певних випадків, які ця норма не здатна повною мірою описати за їх фактичним складом. Отже, сама по собі норма не здатна забезпечити

розв'язання екстремальної проблеми через унікальність кожного окремого випадку, а тому «правопорядок насамперед ґрунтується на рішенні, а не на нормі» [11, с. 10].

Також цю тезу слід розглядати й через призму войовничої демократії, адже існування цієї концепції має в обґрунтуванні думку, що демократія, а отже правова держава, має потенціал до самознищення шляхом надання легальних механізмів для повалення демократичного режиму авторитарним рухам. На той момент (1922 р.) Карл Левеншталь ще не написав свої статті, а до повалення Веймарської республіки лишалося одинадцять років, а тому, Карл Шмітт, виходячи з тодішнього історичного контексту, заявляє, що праву, як уособленню демократії, все ж таки потрібне буде рішення, яке зможе захистити його за умов екстремальної ситуації. Прийняти таке рішення має суверен, а отже й носій влади.

Карл Шмітт розглядає питання дихотомії влади й права та їх співвідношення з різних боків, посилаючись на багатьох науковців. Кожен раз визнавалося превалювання права над державою (владою), проте не виключалася й надважлива роль держави у забезпеченні реалізації права, адже, як зазначає Хюго Краббе, не слід заперечувати важливість держави на противагу праву та ігнорувати момент реалізації задекларованих прав, що є окремою проблемою. Хюго Краббе вважав, що суверенним є право, а влада, хоча й створює право під час законотворчої діяльності, проте все ще, обмежена та виходить виключно із самого права [12].

Також наводяться думки Вольцендорфа, який у своїй праці «Die geine Staat» зазначав, що держава потребує права, а право потребує держави, але у результаті такої взаємодії – право, як більш глибинний принцип, кінець кінцем повинно тримати державу в підпорядкуванні собі. Як висновок після роздумів щодо цього питання, Карл Шмітт за використанням тезисів Вольцендорфа, приходять до висновку, що держава повинна охороняти право; вона – «охоронець, а не володар», але водночас вона має бути таким охоронцем, який не буде «сліпим прислужником», радше стане «відповідальним та останнім гарантом, що наділений правом приймати рішення» [11, с. 24; 13].

Тобто вже на цьому етапі ми можемо побачити початки концепції войовничої демократії. Якщо ми говоримо про право та його верховенство як запоруку існування демократії, то ті рішення, що приймає влада для гарантування збереження права, які все ж таки (за Карлом Шміттом) мають бути прийняті за умов відсутності правового регулювання, адже право саме по собі не може передбачити тих обставин, за яких таке рішення буде прийняте,

можна трактувати як ілліберальні заходи, що спрямовані на забезпечення життєдіяльності демократії.

За таких обставин постає питання: хто повинен приймати такі рішення? Якщо це суверен, то кого ми можемо вважати сувереном? Тут ми підходимо до моменту, який у майбутньому, на думку автора статті, стане провокаційним і дасть привід Карлу Левеншталью аналізувати фашистські рухи у розрізі «наступного ступеня еволюції людства» – «тектонічного духовного зсуву».

Карл Шмітт розглядає теорію, згідно з якою метафізична картина світу певної епохи має ту саму структуру, як і те, що здається очевидним для цієї епохи у формі її політичної організації. Він наводить приклади епохальних змін, наприклад, зміна монархії на демократію, коли у суспільній свідомості почалося заперечення релігії, концепції Бога, а отже й дарованої влади Бога конкретному монарху. Людиноцентристський світогляд привів людство до нового ступеня політичної організації – демократії, де головною фігурою є не сам монарх, що є уособленням Бога на землі, а люди, які самі по собі і є носіями влади над власним добробутом.

Нарешті, під кінець третьої глави своєї роботи «Політична теологія», Карл Шмітт починає описувати демократію. Наводяться цитати Руссо, який тепер сприймає загальну волю як волю суверена, проте сам суверен тепер має колективну ознаку, а отже сувереном вже стає народ. Так само наводиться думка про те, що яким би чином не продовжувала жити нація, достатньо того, що вона цього бажає; усі форми є бажаними й воля нації є завжди вищим законом.

Проте навіть попри це, впродовж опису нового світового демократичного устрою, Карл Шмітт продовжує звертатися до рішення не більшості, а єдиновладного рішення, зокрема згадуючи слова: «праця, що створена багатьма майстрами, не така досконала, як та, що була створена руками одного майстра» [11, с. 43].

Карл Шмітт охоплений ідеєю того, що вчення про державу та теологія мають дуже схожі риси, та робить висновок про те, що надзвичайний стан, у рамках якого сувереном приймаються рішення, аналогічне поняттю «чуда» для теології. Карлом Шміттом цитується Лейбніц та його *Nova Methodus*, де відбувається систематичне порівняння юриспруденції з теологією: «Переносячи приклад наших розділів з теології на юриспруденцію, ми поступили правильно, бо дивовижною є схожість цих дисциплін» [11, с. 35].

Так само Карл Шмітт продовжує роздуми Гоббса стосовно антитези: «*Autoritas, non veritas facit legem*» (Авторитет, а не істина, створює закон).

Карл Шмітт визнає, що теза «*autoritas – veritas*» (авторитет – істина) є більш радикальною та більш точною. Німецький політолог продовжує хід думок та знаходить ту правову форму, яка так необхідна суспільному порядку. Така форма вбачається в конкретному рішенні, що виходить з певної інстанції, але найголовніше, що не з колегіальної, а з одноособової. Важливо те, «хто» прийняв таке рішення, і відповідаючи на питання «хто?» – конкретна людина, диктатор [11; 14].

У четвертому розділі Шмітт прямим текстом говорить про протистояння католицизму та атеїстичного соціалізму. Перед обличчям загрози та невігластва, життя та смерті Шмітт не бачить альтернатив, «вищого третього» та постійно звертається до слова «диктатура», навіть там, де це слово можна було б і не використовувати. У результаті, говорячи про ницість людини та людського духу, Шмітт наводить тексти Доносо Кортеса та робить висновок, що той довів свої роздуми до логічного кінця, тобто почав вимагати політичної диктатури. Карл Шмітт цитує: «Час останньої битви віддзвенів; перед обличчям радикального зла є лише диктатура, а легітимістська ідея наслідування порядку стає у такі моменти пустою та незговорливою» [11, с. 60].

Дуже схожі наративи, порівняно з тими, які виокремлювалися Карлом Левеншталем, як ознаки фашизму: нова епоха, що веде до зміни формацій; диктатура приходить на зміну слабкій демократії; суцільна навала соціалізму стає смертельною загрозою для всього світу – треба об'єднатися довкола духовного лідера, що захистить демократичний устрій (фактично перетворивши його на авторитарний); необмежені повноваження – все заради захисту права та демократії. А головне, що все це є незаперечним, логічним та природним, адже така природа людини, як творіння Божого.

Зважаючи на вплив Карла Шмітта та його праць, автор статті вважає, що саме його праці дали змогу Карлу Левеншталю в майбутньому більш детально пропрацювати питання фашистської техніки приходу до влади та їх риторики стосовно нового світу та загрози знищенню світу соціалізмом.

Карл Шмітт поставив знак «-», коли повинен був поставити знак «+». Він обрав шлях сильного диктатора, який мав захистити народ та право, тим самим повністю заперечивши його. Напрацювання німецького політолога навіть не намагаються посилити демократію, або ж дати їй механізми для виживання в екстремальних ситуаціях, навіть попри те, що проміжні висновки в рамках його робіт, дають усі підвалини для того, щоб почати дискурс саме у цьому напрямі.

Надалі слід розібрати роботу «Поняття політичного», що була написана через 10 років після написання «Політичної теології». Хоча у ній питання

войовничої демократії не згадується, проте, деякі концепти, що були пропрацьовані Карлом Шміттом, є за своєю суттю початками «демократії, що здатна захистити себе» та можуть допомогти краще зрозуміти цю концепцію.

Як вже було розглянуто нами, Карл Шмітт ставить не той знак у рівнянні, а тому вагу для нас мають його проміжні висновки, що нами будуть застосовані на користь демократії, а не на користь диктатури, як це робить німецький політолог.

У рамках цієї роботи можна виокремити такий цікавий аспект войовничої демократії, як її політичність. Так, найбільша загроза «демократії, що здатна захистити себе» та найбільша критика цієї концепції саме полягає в тому, що ця техніка може стати механізмом репресій у руках політичної верхівки, і тоді такі рішення стануть політично заангажованими. Водночас навіть якщо рішення в рамках войовничої демократії буде прийнято обґрунтовано та справедливо, наприклад, із нашого досвіду, засудження (заборона) комуністичної та націонал-соціалістичної ідеології, такі рішення все одно у своєму корені є політичними.

Карл Шмітт наводить різні критерії, на підставі яких приймаються ті чи інші рішення. Рішення морального характеру розрізняє «добре» та «погане»; економічне розрізняє «корисне» та «шкідливе», або ж «рентабельне» та «нерентабельне»; правове (юридичне) рішення має дихотомію «законне» та «незаконне». Своєю чергою, специфічне політичне розрізнення, до якого можна звести політичні дії та мотиви – це розрізнення «друга» та «ворога». І саме на цьому етапі ми знову повинні визнати, що у демократії є вороги.

Ворог, у розумінні Шмітта, не є конкурентом, або ж супротивником у загальному розумінні цього слова. Так само ворогом не можна вважати приватного противника, який стає ворогом як таким саме через антипатію. Ворогом можна вважати лише сукупність людей, які борються і що протистоять такій самій сукупності людей та є публічним, адже все, що може бути домірним такій сукупності людей, а іноді й цілим народам, апріорі є публічним [11].

Війна – це озброєна боротьба між організованими політичними єдностями, громадянська війна – озброєна боротьба всередині однієї організованої єдності. Проте Карл Шмітт не говорить зараз про реальні війни, які б розгорталися на полі бою, а більше говорить про війни політичного характеру. Звертаючись до цього, Шмітт наводить думку одного англійського дипломата: «Політик краще підготовлений для боротьби, аніж солдат, бо політик бореться все своє життя, а солдат це робить лише у вигляді винятку». У розумінні Шмітта, війна – це не ціль та не зміст політики, проте все ж виступає реальною можливістю, тож, є передтечею, яка унікальним чином

формує спосіб людського мислення, а тому й викликає певну модель політичної поведінки [11, с. 321].

То, чому «войовнича демократія» у своїй основі є політичною? Карл Шмітт наводить думки Якоба Буркхардта, що у своїх «Роздумах про всесвітню історію» (1870), говорячи про демократичний устрій, пише, що вона (держава) повинна могла все, але їй більше нічого не дозволено, а саме: їй більше не дозволено захищати свою сутнісну форму (демократію) від будь-якої потенційної кризи» [11].

Демократію слід захищати. Є певна загроза, якась сила у вигляді конкретних груп людей, які хочуть відповідного результату – повалення демократичного режиму. Дії цих людей є законними, підпадають під моральні уявлення сьогодення, є економічно доцільними, але все ж є антидемократичними, а отже, такими, що становлять загрозу демократії та є її ворогами. Або ж демократія повинна бути абсолютно толерантною – не розрізняючи «друзів» та «ворогів», а отже, сприймаючи будь-яку ідеологію як допустиму, або ж демократія стає войовничою і вже з цієї позиції встановлює, що в рамках демократії є допустимим (друг) і що є недопустимим (ворог). Якщо справа доходить до розподілу на відповідні групи, то такі протиставлення не можуть бути суто моральними, суто економічними чи суто юридичними, адже вони стають політичними протилежностями [11].

На противагу цьому можна стверджувати, що питання войовничої демократії лежить саме у площині «законне» та «незаконне». Можливо, проте, один із найболючіших уроків двадцятого століття показує нам протилежне. Диктатура під прикриттям легалізму може зашкодити демократії й знищити її, як сталося у Веймарській республіці. Інша точка зору може полягати в тому, що войовнича демократія насамперед є демократією, а тому, якщо вона і буде застосовувати ілліберальні заходи, то робитиме це в рамках правового поля, відповідно до заздалегідь встановленої процедури, що і буде гарантувати об'єктивність такого процесу. В цьому розрізі постає логічне питання: що було першим, дихотомія «друг/ворог», чи «законне/незаконне»? Первинне рішення завжди є політичним – спочатку йде усвідомлення небезпеки (усвідомлення наявності «ворога»), а потім відбувається нормативне закріплення, що і дає важелі впливу та, по суті, дає можливість державі протиставити щось силі, яка загрожує демократичним підвалинам суспільства.

Держава, навіть за допомогою законотворчого шляху та демократичної процедури, має реальну можливість та певним чином силу власного рішення щодо визначення ворога та боротьби з ним, але сутність саме і є у цьому рішенні. Держава, як політична єдність, самостійно, допоки вона

існує, визначає ворогів, у тому числі й «внутрішніх ворогів». Такий «стан війни» напряду стосується конституційно-правової держави, а може навіть і навпаки, саме для конституційно-правової держави така необхідність може сприйматися абсолютною, навіть зважаючи на усі потенційні конституційні обмеження. Тут варто згадати роздуми Лоренца фон Штейна, який говорить, що в «конституційній державі» конституція є виразом громадського порядку та є виразом існування самого суспільства. Оскільки атака відбувається саме на нього, то і боротьба повинна вирішуватися поза конституцією та поза правом, тобто силою зброї. Послаблених форм зброї, або ж визнання *hors-la-loi* (фр. – поза законом), дуже багато і вони різномірні: конфіскація, експатріація, заборона на організації та збори, звільнення з державних посад тощо [15].

Повертаючись до попередніх зауважень, складно зараз сприймати ці тези дослівно. Момент з «боротьбою поза конституцією і правом» слід тлумачити так: якщо ми уявляємо доволі-таки вірогідну ситуацію, що до влади у демократичний спосіб, тобто у спосіб, передбачений чинним законодавством і в тому числі конституцією, можуть прийти групи осіб, що зруйнують демократію (а саме від цього техніка воєнничої демократії і повинна захищати), то виходить, що суха норма права та норма конституції є безпорадними. Саме оця безпорадність і є причиною винайдення механізму «демократії, що здатна захистити себе», тобто демократії, що в ілліберальний спосіб, приймаючи владне рішення, забезпечує своє існування.

У результаті, все ж таки, ми вимушені визнати, що воєннича демократія має політичні підвалини (друг/ворог), що надалі мають своє продовження у дихотомії (законне/незаконне). Воєннича демократія є винятком, який забезпечує існування демократичного устрою та, по суті, є його» самозахистом, з усіма наслідками, що з цього випливають, навіть у розрізі розуміння «самозахисту» сьогоденним кримінальним законодавством. Наше завдання – це покращити такі механізми для обрамлення їх у більш прозорі та менш ілліберальні рамки, але без визнання самої сутності таких механізмів, робота з невідомим не приведе нас до бажаних результатів.

Як написав Карл Шмітт наприкінці п'ятого розділу праці «Поняття політичного», «від того, що у суспільства немає більше сил та волі утримуватися у сфері політичного, політичне з цього світу не зникає. Зникає лише слабе суспільство» [11, с. 340].

Карл Маннгейм – «Діагноз нашого часу» (1943)

«Діагноз нашого часу» – це заклик до перебудови демократичних суспільств на основі раціонального планування, інтелектуального лідерства та соціаль-

ної солідарності. Маннгейм виступав за те, що демократія повинна модернізуватися, щоб протистояти викликам сучасності й запобігти катастрофам, подібним до тих, що принесли тоталітарні режими.

Маннгейм розглядав, чому традиційні демократичні системи виявилися не-ефективними у відповідь на виклики модернізації та соціальних конфліктів, а також чому тоталітарні режими, такі як фашизм, набули популярності.

У своїх роздумах Маннгейм, як і Карл Левеншталь, також спирається на думки про «технології», які починають панувати світом.

Маннгейм не розглядає «технологію» як щось погане, або ж таке, що може послугувати виключно негативним та антиліберальним цілям. Першочергово соціолог констатує факт наявності таких технологій та їх різновидів, тим самим окреслюючи нову епоху, що почалася із приходом двадцятого століття.

Основні зміни, свідками яких стали люди того часу, головним чином пояснюються тим фактом, що суспільство стало масовим. Управління такими масами неможливе без використання низки винаходів та вдосконалень економічних, політичних та соціальних технологій. Беручи приклад «соціальної технології», Карл Маннгейм розумів під нею сукупність методів, що здійснюють вплив на поведінку людини та які є дуже потужним способом соціального контролю для того, хто такі методи застосовує [16].

Відповідні методи на тому рівні розвитку, які були вже доступні у першій половині двадцятого століття, крім того, що вони якісно вийшли на новий рівень ефективності, дають ще одну перевагу тим, хто їх застосовує, – відповідна ефективність сприяє правлінню меншості. У книзі наводиться гарний приклад зі зброєю – якщо у XVIII та XIX ст. люди споряджали себе гвинтівками, то у ХХ ст. з'являються сучасні види зброї – літаки, танки, хімічна зброя та бомби (пізніше ядерні). Людина з гвинтівкою загрожує лише іншій людині, людина із бомбою загрожує багатьом людям. Таким чином, модернізація військової технології веде до збільшення шансу впливу (правління) меншості.

Концентрація сил у «одних руках» відбулася й на рівні здійснення управління людьми – телефон, телеграф, радіо, залізниці, автомобілі та контроль через великі організації – все це прискорило централізацію управління та контролю. Прикладами можуть бути соціальні служби, що здійснюють свій тиск на приватне життя – таким чином, контролю підпадають психологічні процеси, які до цього вважалися суто особистими. Саме у цій кардинальній зміні Маннгейм бачить причини приходу тоталітарних режимів на противагу

демократичним. Причина полягає не у тому, що зміни відбулися у свідомості людей і фашизм (нацизм) стали раптом «бажаними», а більше ховається у самих методах та принципах управління.

Нова наука про поведінку людини дає у руки влади (держави) розуміння людського розуму, яке можна використовувати або для підвищення ефективності керування суспільством, або ж перетворити на інструмент, що буде грати, як і зазначав у своїх статтях Левеншталь, емоціями мас.

Терористична ефективність тоталітарної держави полягає у тому, що, координуючи методи управління, воно підкорює більшу частину населення та нав'язує їй погляди, думки та поведінку, що аж ніяк не властиві природі громадянина.

Маннгейм описує зміни, які відбулися у Німеччині, Італії та Росії через зміни характеру соціальної технології. Він додає, що питання того, коли та або ж інша група, у поки що демократичній країні, почне використовувати такі технології, є лише питанням часу та можливості, адже такі катастрофи, як війна, депресія, інфляція, безробіття, що потребують застосування надзвичайних заходів, – є каталізаторами обурення та вразливості суспільства, а тому обов'язково ведуть до прискорення таких деструктивних процесів [16, с. 539].

Але тут слід наголосити ще й на тому моменті, що хоча змінам і можуть сприяти обставини, проте самі зміни відбуваються лише з волі окремих груп осіб. Тобто все ж таки сама по собі технологія (соціальна, політична, економічна) є ані поганою, ані гарною, проте якщо її лишити сам на сам, тобто безконтрольною, то вона в будь-якому разі призведе до диктатури, адже є ідеальним інструментом для антиліберальних зловживань.

Маннгейм закликає демократію до активного втручання – розважливого контролю та планування. Вже не вийде застосовувати старий принцип *laisser-faire* (з фр. «свобода дій», або ж «нехай це станеться», або ж, якщо говорити на більш побутовому рівні «хай буде, що буде») – сучасність вимагає свідомо зустрітися з загрозою віч-на-віч, використовуючи актуальні знання про суспільство [16, с. 544].

Лібералізм типу *laisser-faire* сприйняв нейтралітет за терпимість, тобто вважаючи, що він займає нейтральну позицію, він толерував те, стосовно чого не мав бути терпимим. Ані наукова об'єктивність, ані демократична терпимість не повинні означати того, що у нас має бути відсутня власна думка, яка б захищала певні цінності та демонструвала, що саме можна вважати істинним.

Це питання (щодо толерування) дуже щільно перетинається з тими парадоксами, що були описані Карлом Поппером і будуть розглянуті далі у цій статті.

Маннгейм писав, що позиція нейтралітету в нашій сьогоденній демократії зайшла так далеко, що ми, керуючись однією тільки справедливістю, перестали вірити у власні цілі та перестали думати про те, що слід рятувати свободу та демократичний контроль.

Пряма цитата: «Наша демократія повинна стати войовничою, якщо вона хоче вижити». Соціолог чітко розділяв моменти приходу до влади антидемократичного диктатора, що хоче понівечити суспільний лад і побудувати власну імперію, та антидемократичні заходи демократичного режиму, що намагається захистити головні ліберальні цінності та соціальний устрій як такий. Таким порівнянням соціолог опосередковано визнає факт антиліберальності заходів концепції войовничої демократії, проте, це лише підтверджує той факт, що Маннгейм писав саме про войовничу демократію [16, с. 547].

Соціолог визначає, що сучасні технології, які в будь-якому разі будуть контролювати маси, гарантовано потраплять до рук антидемократичних сил, якщо все пустити у «безконтрольне плавання» за принципом *laisser-faire*. Демократія підлягає плануванню та контролю і не має бути терпимою до будь-яких ідей, особливо якщо вони загрожують існуванню самої демократії.

Войовнича демократія виступає одним з основних механізмів захисту – запобіжник, що не дасть прийняти остаточне та безповоротне рішення про скасування самої себе. Між нейтралітетом та терпимістю існує відмінність, і Маннгейм вбачав, що «демократія, яка здатна захистити себе», є нейтральною, хоча й не сповідує абсолютної толерантності.

Карл Поппер – «Відкрите суспільство та його вороги» (1945)

Говорячи про цього філософа, слід зазначити, що його політична філософія містить ідеї, що стосуються захисту демократичних інститутів від тих, хто прагне їх зруйнувати або зловживати свободами для встановлення диктатури.

Загалом його праця «Відкрите суспільство та його вороги», як перше видання, що фокусується на Платоні, так і друге, що вже було доповнено критикою Гегеля та Карла Маркса, є спробами захистити демократію, за обставин політичної та соціальної нестабільності піднесення фашизму та війни, де філософ просуває думку позбавлення звички схилитися перед видатними авторитетами. Як пише Карл Поппер у передмові до першого видання, «Видатні люди здатні наробити видатних помилок» [17, с. 7].

У примітках до сьомого розділу Карл Поппер надає опис того, що він називає «парадоксом демократії»: можливість того, що більшість вирішить, щоб ними керував тиран. Крім цього, найменш відомого парадоксу, можна виокремити ще два: «парадокс свободи», де повна свобода веде до придушення слабких сильними; та «парадокс толерантності», який констатує, що необмежена толерантність веде до зникнення толерантності [17].

Останній парадокс саме і є тим, що підпадає під головний рушій войовничої демократії. Ефективна толерантність неминуче має бути абсолютною, щоб дієво виконувати свої функції – бути примусовою, бути нетолерантною до нетолерантності. Необмежена терпимість обов'язково призведе до нетерпимості. Якщо ми поширюємо необмежену толерантність навіть до тих, хто є нетолерантним, якщо ми не готові захистити толерантне суспільство від нападу нетолерантних, то толерантні будуть знищені, а з ними і толерантність. У цьому плані суперечка стосується меж терпимості – наскільки суспільство та його соціальні інститути можуть віднайти розумні засоби самозбереження, що до певної міри підмінює принцип толерантності. Як зазначає Карл Поппер, «тому в ім'я толерантності ми повинні вимагати права не терпіти нетолерантних».

Проте не слід відкидати інші два парадокси, адже всі вони, безумовно, між собою пов'язані. Коли свобода, толерантність і демократія доведені до крайнощів, то вони несуть у собі власне заперечення. Абсолютна свобода веде до гноблення, повна толерантність – до нетерпимості, чиста демократія – до тиранії.

Наступні роздуми натхненні роботою Бастіана Рейпкема, який задається у своїй роботі питанням: «Чи повинні ми тоді просто зробити висновок (щодо демократії), що в природі демократії закладено те, що вона може сама себе скасувати?» [18, с. 93]. Або, як каже Ганс Кельзен: «Демократія, яка намагається утвердитися всупереч волі більшості, навіть за допомогою насильства, перестала бути демократією» [19, с. 237].

Концепція войовничої демократії, що впливає з роздумів Карла Поппера, заперечує загальновідому тезу «Демократія – це правління більшості», адже більшість може сама прийняти рішення про повалення демократії. Карл Поппер сам наводить цитату Платона, коли той, критикуючи демократію й викладаючи історію становлення тирана, мимоволі порушує таке питання: «А що як люди самі відмовляться від влади й забажають, щоб ними натовмість правив тиран?» Тут, вже говорячи саме про «парадокс демократії», просувається неприємна і за своєю суттю антиліберальна та антидемократична теза: слід відмовити антидемократам у праві на демократію, щоб демократія вижила.

Проте, вона є антидемократичною, лише з тієї точки зору, якщо розглядати тезу «демократія – це правління більшості» як єдину ідею, якою і визначається сама демократія.

Бастіан Рейпкем не погоджується з цією теорією та пропонує змістити фокус з «правління більшості» на дещо інше. У своїй роботі він цитує нідерландського дослідника конституції Джордж Ван ден Берга.

Його інавгураційна лекція 1936 року в Амстердамському університеті є пристрасним захистом демократії в часи, коли майбутнє демократії не було визначеним. За словами Ван ден Берга, демократія визначається не лише правлінням більшості. Демократія – це система самовиправлення. Характерною рисою демократії є те, що вона завжди може скасувати власні рішення: кожне рішення підлягає скасуванню. Це спонукає Ван ден Берга до висновку, що всі рішення щодо демократії, крім одного, повинні розглядатися однаково, а саме: рішення про скасування демократії. Останнє рішення несумісне з природою демократії, оскільки рішення є незмінним. Коли демократія вирішує скасувати себе, втрачається вся рамка, що робить рішення не лише незворотним, а й безповоротним: демократія вирішує більше не вирішувати [18, с. 94].

Робота Бастіана Рейпкема була наведена в рамках дослідження роботи Карла Поппера з декількох причин, але визначальним став момент висновків його статті. Наприкінці Бастіан Рейпкем говорить про обґрунтованість висновків Ван ден Берга, на відміну від аргументації Карла Поппера, зводячи це все до того, що перший дійшов висновку, що демократія – це система саморегуляції. Він описує тріступеневий шлях до нетолерантної поведінки демократичного режиму в такому вигляді:

1. Демократія – це урядування шляхом самокорекції.
2. Антидемократичні партії можуть отримати більшість.
3. Демократія може скасувати саму себе.

Водночас автор статті може не погодитися з твердженнями Бастіан Рейпкема щодо необґрунтованості висновків Карла Поппера, адже один із висновків, що робиться Карлом Поппером у рамках цього розділу, зіставний з роздумами Ван ден Берга.

У роздумах про демократію і тиранію (диктатуру), у третьому абзаці другої частини сьомого розділу Карл Поппер розглядає пропозицію створити, розвивати і захищати політичні інститути, які дозволяють уникнути тиранії, які можна назвати принципом демократичної політики.

Карл Поппер пише: «Навіть погана політика за демократії (поки ми можемо сприяти її мирній зміні) є кращою від влади тирана, хоч яким би мудрим і великодушним він був. У цьому світлі теорія демократії не спирається на принцип обов'язкового правління більшості, а швидше різноманітні методи демократичного контролю» [17, с. 145].

Тобто Карл Поппер теж доходить висновку, що теорія демократії не спирається лише на принцип обов'язкового правління більшості, радше, говорить про наявність у демократії механізмів виправлення помилок, що і є постійним намаганням боротьби з пригніченням.

Висновки

Менш ніж за століття концепція войовничої демократії видозмінилася – у який спосіб, які недосконалості були виявлені, яке сприйняття та реалізація концепції у XXI ст. – є зовсім іншим питанням. Починаючи від дев'яностих років минулого століття тема войовничої демократії знову актуалізувалася в науковому полі, проте, розробки сьогоденних правників, політологів та соціологів не можуть чітко окреслити те бачення, яке було сформоване під час самого зародження концепції войовничої демократії. Їх роботи можуть критикувати застарілі погляди на суспільство, що мали свої джерела у часи Другої світової війни, або ж навпаки, погоджуючись з висновками тогочасних юристів та філософів, підтверджувати фундаментальність досліджень, що продовжують бути актуальними після спливу багатьох десятиліть.

Проте, попри наявність такого масиву праць, які б датувалися останніми тридцятьма роками, у цій статті нас все ж таки цікавили питання бачення войовничої демократії на момент зародження та формування такої концепції.

Осягнувши фундаментальні праці юристів, політологів, соціологів та філософів початку та середини ХХ ст., можна сказати, що нами була зіставлена багатогранна картина, яка відображає сприйняття концепції войовничої демократії з різних боків.

Деякі задуми та погляди можуть вважатися вкрай радикальними та зведеними до крайнощів, проте вони все ще відображають тогочасне сприйняття демократії за умов реальної загрози знищення. Мова навіть не йде про повалення демократії в одній країні. Зі свідчень тогочасних науковців, загроза демократії мала епохальний характер, який би міг змінити світову формацію назавжди. Проте, все ще ми це повинні сприймати не як зміну духовних парадигм, а прихід нового часу та нових технологій, які активно почали використовувати вороги демократії.

Демократія має стати войовничою та узяти усі можливі знання та механізми задля забезпечення власного виживання – саме це говорять нам видатні науковці того часу. Базуючись на їх працях, можна сформувати бачення концепції войовничої демократії таким визначенням:

Войовнича демократія – це політична та юридична техніка, механізм, що застосовується демократичним режимом в разі надзвичайного стану (екстремальної ситуації) як запобіжні (превентивні) ілліберальні заходи, які, залишаючи демократію справедливою, заперечують абсолютне толерування та маючи конкретну мету – захистити, власне, демократію від знищення, забезпечують захист та виживання саморегульованої системи виправлення власних рішень, порушуючи при цьому певні права та свободи, в тому числі й принцип правління більшості.

Список використаних джерел

- [1] Барабаш Ю. Г., Берченко Г. В. Чи здатна захистити себе демократія в умовах війни? (на досвіді державного будівництва під час російської агресії). *Право України*. 2023. № 1. С. 54–75.
- [2] Стойко О. М. Войовнича демократія: демократія та її вороги у політико-правовому контексті. *Політикус*. 2023. № 5. С. 98–102. <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2023-5.15>.
- [3] Байрачна Л. К. Парадигма конституційних цінностей в умовах войовничої демократії. *Національна безпека як конституційна цінність: сучасні виклики* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. з нагоди Дня Конституції України. (м. Харків, 22 черв. 2023 р.). Харків : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2023. С. 15–18.
- [4] Згурська В. Л. Войовнича демократія як інститут протидії популізму. *Регіональні студії*. 2024. № 36. С. 32–35. <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2024.36.5>.
- [5] Malkopoulou A., Kirshner A. Militant Democracy and Its Critics: Populism, Parties, Extremism. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2019. P. 207–225.
- [6] Sajo A. Militant Democracy. *International Journal of Constitutional Law*. 2006. Vol. 4, issue 3. P. 586–591. <https://doi.org/10.1093/icon/mol015>.
- [7] Drinyczi T., Bień-Kacała A. Illiberal Constitutionalism: The Case of Hungary and Poland. *German Law Journal*. 2019. Vol. 20. P. 1140–1166. <https://doi.org/10.1017/glj.2019.83>.
- [8] Theuns T. Is the European Union a militant democracy? Democratic backsliding and EU disintegration. *Global Constitutionalism*. 2024. Vol. 13, issue 1. P. 104–125. <https://doi.org/10.1017/S2045381723000060>.
- [9] Loewenstein K. Militant Democracy and Fundamental Rights, I-II. *The American Political Science Review*. 1937. Vol. 31, issue 3. P. 417–432, 638–658.
- [10] Frye, Charles E. Carl Schmitt's Concept of the Political. *The Journal of Politics*. 1966. Vol. 28, No. 4. P. 818–830. <https://doi.org/10.2307/2127676>.
- [11] Шмітт К. Поняття політичного / пер. з нім. Стаханова Р. В. Київ : Вид-во «КНТ», 2021. 672 с.
- [12] Krabbe H. Die Moderne Staats-idee. *Philosophical Review*. 1920. Vol. 29, No. 4. P. 379–383. <https://doi.org/10.2307/2179081>.

- [13] Wolzendorff K. Der reine Staat. Zeitschrift fur die reamte Staatswissenschaft. *Jurnal of Institutional and Theoretical Economics*, Bd. 1920. Vol. 75, No. 1/2. P. 199–229.
- [14] Гоббс Т. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної / пер. з англ. Київ : Дух і Літера, 2000. 601 с.
- [15] Stein L. von. Geschichte der sozialen Bewegung in Frankreich. Bd. 1 Der Begriff der Gesellschaft / Hrsrg. von G. Salomon. Munchen: Drei Masken, 1921. P. 494.
- [16] Мангейм К. Діагноз нашого часу / пер. з нім. та англ. Київ : Центр гуманітарних ініціатив. 2010. 744 с.
- [17] Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги / пер. з англ. О. Коваленка. Київ : «Основи», 1994. Т. 1. 444 с.
- [18] Rijkema B.R. Popper's Paradox of Democracy. Think. *Philosophy For Everyone*. 2012. Vol. 11, issue 32. P. 93–96. <https://doi.org/10.1017/S147717561200019X>.
- [19] Kelsen H. Verteidigung der Demokratie. *Mohr Siebeck*. 2006. P. 237.

References

- [1] Barabash, Iu., & Berchenko, H. (2023). Is democracy capable of defending itself in war? (on the experience of state building during russian aggression). *Law of Ukraine*, 1, 54-75.
- [2] Stoiko, O.M. (2023). Militant democracy: democracy and its enemies in the political and legal context. *Politicus*, 5, 98-102. <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2023-5.15>.
- [3] Bairachna, L.K. (June 22, 2023). The paradigm of constitutional values in the context of militant democracy. In *National security as a constitutional value: modern challenges: materials of the int. scient. and pract. conf. on the occasion of the Day of the Constitution of Ukraine*. (pp. 15-18). Kharkiv: Yaroslav Mudryi National Law University.
- [4] Zghurska, V.L. (2024). Militant democracy as a tool to counter populism. *Regional Studies*, 36, 32-35. <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2024.36.5>.
- [5] Malkopoulou, A., & Kirshner, A. (2019). *Militant Democracy and Its Critics: Populism, Parties, Extremism* (p. 207-225). Edinburgh: Edinburgh University Press.
- [6] Sajy, A. (Ed.). (2006). Militant Democracy. *International Journal of Constitutional Law*, 4(3), 586-591. <https://doi.org/10.1093/icon/mol015>.
- [7] Drinyczi, T., & Bień-Kacała, A. (2019). Illiberal Constitutionalism: The Case of Hungary and Poland. *German Law Journal*, 20, 1140-1166. <https://doi.org/10.1017/glj.2019.83>.
- [8] Theuns, T. (2024). Is the European Union a militant democracy? Democratic backsliding and EU disintegration. *Global Constitutionalism*, 13(1), 104-125. <https://doi.org/10.1017/S2045381723000060>.
- [9] Loewenstein, K. (1937). Militant Democracy and Fundamental Rights, I-II. *The American Political Science Review*, 31(3), 417-432, 638-658.
- [10] Frye, Charles E. (1966). Carl Schmitt's Concept of the Political. *The Journal of Politics*, 28(4), 818-830. <https://doi.org/10.2307/2127676>.
- [11] Schmitt, C. (2021). *The Concept of the Political*. Kyiv.
- [12] Krabbe, H. (1920). Die Moderne Staats-idee. *Philosophical Review*, 29(4), 379-383. <https://doi.org/10.2307/2179081>.
- [13] Wolzendorff, K. (1920). Der reine Staat. Zeitschrift fur die reamte Staatswissenschaft. *Jurnal of Institutional and Theoretical Economics*, Bd, 75(1/2), 199-229.
- [14] Hobbes, T. (2000). *Leviathan or the Matter, Forme and Power of a Commonwealth Ecclesiastical and Civil*. Kyiv.

- [15] Stein, L.von. (1921). *Geschichte der sozialen Bewegung in Frankreich. Bd. 1 Der Begriff der Gesellschaft*. Hsrsrg. von G. (Ed.). Salomon. Munchen: Drei Masken.
- [16] Mannheim, K. (2010). *Diagnosis of our time*. Kyiv.
- [17] Popper, K. (1994). *The Open Society and Its Enemies*. Vol. 1. Kyiv.
- [18] Rijpkema, B.R. (2012). Popper's Paradox of Democracy. *Think. Philosophy For Everyone*, 11(32), 93-96. <https://doi.org/10.1017/S147717561200019X>.
- [19] Kelsen, H. (2006). *Verteidigung der Demokratie*. Mohr Siebeck, 237.

Михайло Сергійович Яременко

аспірант кафедри конституційного права України
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна
e-mail: mykhailoyaremenko@gmail.com
ORCID 0000-0001-5316-2554

Mykhailo S. Yaremenko

Postgraduate Student, Department of Constitutional Law of Ukraine
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, Hryhoriia Skovorody Str., 77, Kharkiv, Ukraine
e-mail: mykhailoyaremenko@gmail.com
ORCID 0000-0001-5316-2554

Рекомендоване цитування: Яременко М. С. Бачення концепції войовничої демократії в середині ХХ ст. *Проблеми законності*. 2024. Вип. 167. С. 25–52. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.167.318814>.

Suggested Citation: Yaremenko, M.S. (2024). Mid-20th Century Vision of the Concept of Militant Democracy. *Problems of Legality*, 167, 25-52. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.167.318814>.

Статтю подано / Submitted: 28.10.2024
Доопрацьовано / Revised: 27.11.2024
Схвалено до друку / Accepted: 19.12.2024
Опубліковано / Published: 30.12.2024